

տեսնայ երկիրը, իսկ Պապպայիք ու Լայուկնայիք կալվածքի գէտ գառնաշնչան համար Դամասկոս տա-
րաբունեցան:

Ուրարուտի, Մանի եւ Մուզաթիքի քովերը
դնելու ենք Ուտի (Ուտի) բնակած տեղը: Ուտի
Ուրարուտի, Մուզաթիքի, Հուրուշինայ եւ Մանի
հետ մեկտեղ կը յիշուի:

Հաս յիշելու ենք հետեւեալ հինգ քաղաք-
ներն ալ, որ Ուրարուտի քովն կամ մէջն էին.
Եղիշէ, որ Ուտիի եւ Ուրարուտի հետ ի միա-
սին կը յիշուի: — Սանն եւ Տիլիլէ, որ Ուտի-ոյի
(Ուրարուտի) եւ Մանի հետ կ'ընեան: — Եղիշ-
է, Հուրուտի, որ Տուրուշայի հետ կը յիշատակուին:

(Ընթանալիս):



ՄԱՆԵՆԱԻՍՈՍԱԿԱՆ

ԳԵՈՐԳԵԱՆ (ՃՈՌԴՈՒՐԵՆԵՑ) ՔԱՐԴԻՆԱԿԱՆՈՍ ՎԵՂ.,
Խորենացոյն Խորենացոյդ պէտք է հասկանալ: Վաղաք-
շապատ, տպ. էջմ. 1899: 80 էջ. Եւջ. ԺԷ+108: Գինն
է՛ 60 Լ:

Եթէ մեր հին գրականութեան ուսում-
նասիրութիւնը տակաւին շատ մանուկ է, գոնէ
յատկապէս Խորենացոյ ուսումնասիրութիւնը
կրնանք արդէն ձոխ համարիլ: Չերջին ժամա-
նակներս մեծ գրականութիւն մը ծնաւ, մասամբ
քննադատներու, որոնք օգտեցին գիտնական ա-
ռողջ հիման վրայ դնել խնդիրներն, եւ փոխա-
քառաբար պաշտպաններու՝ որոնք իւրաքանչիւր
գայնն անզոր կը ցանան ընել՝ աւանդական շէնքն
անխախտ զահելու համար: Ո՛չ մի եւ ո՛չ
միւս կողման ձգանք՝ որոնք նպատակն է ի վեր-
ջոյ Հայ գրականութեան ու պատմութեան ու-
սումնասիրութիւնն, կրնայ առողջ միտք մը պար-
սաւ դնել, ցորչափ գիտնական շրջանին մէջ կը
մնան: Դժբախտաբար կարծես խնդիրը կուտա-
կցական երեւոյթ մը, կեղծ «ագագախրութեան»,
հարց մ'ըլլալու կը միտի, որ ցուալի է: Գիտու-
թիւնն անաշու ըլլալու է՝ զատելով կեղծն ու
հարաւորը, սուսն ու ձմարեան. արդիւնքն
ըլլայ մեր հնուց վեր փոփոխած կանխակալ
կարծեաց համեմատ կամ ոչ, կը մնայ միշտ
ձշմարտութիւն, եւ մնալու ալ է:

Ինչո՞ւ այս խորհրդածութիւնն ի սկզբանս
վասն զի առաջինայ երկասիրութեանս փոքրիկ
յատաճաբանն եւ մարմնոյն ալ մէկ երկու տեղն
իրեն վերոյիշեալ գունով ներկայացնելու ե-
րեսոյթն ունին: Քննադատներն սուսգիւ կամայ-
ական զուարճութիւն մ'ունեցան Խորենացին
ենթարկելով «կատաղի յարձակման», կամ

սուսգիւ «միայնքան եւ ամեն կողմից քրքիլ
բարձրացրին խմբոյ (1), եւ ինչ կեղտ անուն
մնաց որ շտախն մեր երանելի Պատմահօրը, եւն
(էջ Թ.) Եթէ այսպէս կ'ըմբռնուին իրենի,
զարմանք չէ որ Մակնասեանի կարծեաց փոփո-
խութիւնը ներկայացուի թէ ըստն «պաշա-
պանել Սկային արհնգութիւնն», բայց եւ յաղ-
թահաղութեան վերջապէս եւ տեղի տուեց կա-
րէրեան բանակին, մինչեւ որ «Ն. Բիւզան-
դացու ջախջախիչ գրչին» տրուեցաւ յաղթա-
նակը, եւն (անգ. եւ էջ Ժ.) Իրականութեան
մէջ Մակնասեանն ոչ յաղթեց եւ ոչ յաղթուե-
ցաւ. այլ տեսնելով քննադատութեան աւելի
համոզիչ ապացոյցները՝ համոզուեցաւ: Ո՛չ
ասոր համար պարսաւս արժանի է, եւ ոչ գո-
լութեան յատուկ միայն անոր համար որ քիչ
յիտայ Սերէոսի Կրպովեան եւ Խորենացոյ
մէջ տերտ կապ գտնելով՝ ուրիշ եւ հակառակ
համոզում գոյացուց: Իր վարմունքն էր անկեղծ
գիտնականի մը, իսկ այս կամ այն կարծեաց
արժէքը կախում ունի ապացոյցներու հաստա-
տութենէն: Հեղինակին գաղափարը կ'ըմբռնենք
ուրիշ տեղէ մ'ուր գրած է Խասակցութիւն մը
ուսուցչապէս խալթեանցի հետ (էջ 71), եւ
ուր կ'ըսուի՝ «Ես յաւելացրի, Խորենացոսի փո-
խարինդ ուրիշ պատմութիւն չունիք գոնէ,
ցանկալի էր որ մերոնք ձեռնհաս մարդիկդ դեռ
աշխատէիք ի նպաստ Խորենացու:» Բայց այս
«գաղափարն» ձիւղ գործադրութիւնը Հայ գրա-
կանութեան մահը կ'ըլլայ:

Կարելի՞ է արդեօք այս օրս գրել Հայոց
պատմութիւն մը Խորենացոյ Ա. գրքին համե-
մատ աստուածապաշտ Հայկէն մինչեւ «Պերճ»,
ու «Կոռնակ», եւ նմաներ, մինչդեռ նոր աշ-
խարհ մը բացած են նախահայոց արձանագիրք
եւ ոչ նուազ Նինուէի թրծուս աղիւսներն,
թողով հնախօսութեան ուրիշ գիւտերը, կամ
նոյն իսկ Արշակունեաց պատմութիւն մը Խորե-
նացոյ համեմատ իւր Արգաթով եւ սարգըն,
թողով հազարապատիկ աւելի ձոխ պատմու-
թիւնն՝ նաեւ յոյն եւ հռոմայեցի պատմութեան
քով պահուած, հաստատուած անթիւ դրամ-
ներով: Կարելի՞ է այս օրս հետեւել Խորենացոյ
կցկոտուր ժամանակագրութեան, եւն եւն: Ասոնք
քննադատելով եւ սխալները ցուցնելով շա-
հաբ կ'ըլլայ Հայ պատմութիւնը, ոչ թէ վնա-
սուած: Նշնպէս իմանալու է միւս կէտերն ալ:
Եւ Խորենացի իւր ամեն սխալներովն ու թերու-
թիւններով հանդերձ՝ ապահովաբար պիտի
մնայ միշտ իրրեւ սուսգիւ դասական գրութիւն

մ'իւր պատմագրական ճշին համար, իբրեւ առաջին փորձ ընդհանուր Հայոց պատմութեան մ'որ բազմաթիւ թանկագին աւանդութիւններ պահած է, նոյն իսկ արձագանքներ պնդիսի հնութեան մը՝ զոր միայն բեւեռագիրք կը պատմեն (բովանդակ «Հայկազանց», մասին շատ կէտերով, ինչպէս լաւ ցուցուց Նիկողոսի)։

Բարեբախտաբար վերջին ժամանակներս սկսեցեալ ուրիշ ուղղութիւն մ'որ շատ կարեւոր է, այն է բնագրին ուսումնասիրութիւնը։ «Բանասիրի», մէջ առաջին գրքին կը գտնենք Ստեփան Վ. Պարոնեանի «Մ. Խորենացուց Պատմ. Հայոց ուղղագրեալ եւ ծանօթաբանեալ», Ներկայ գիրքն ալ՝ ամենամեծ մասամբ՝ նոյն ուղղութեան կը պատկանի, պարունակելով սրբագրութիւններ եւ մեկնաբանութիւններ մինն տեղեւորու։ Անշուշտ այս ձեւերակները մեծապէս շահուէտ են, քանի որ ամէն ուսումնասիրութեան առաջին պայմանն է բնագրին ճշգրտութիւնը։ Բայց հոս է նաեւ թերութիւնը։ Խորենացուց ձեւագրաց ուսումնասիրութիւնը (բայց ի Ն. Մանի հանրածանօթ գործէն՝ Սանահնեան օրինակ, «Ամսուռ. Ուղեւորութիւնից», եւն, Պեար. 1891—92) ցայտմ անխնամ թողուած է։ Եղած սրբագրութիւնք եւ ուղղութիւնք որչափ ալ գովելի ըլլան, պէտք եղածն է նախ ձեւագիրները հետազոտել, անոց խմբին որոշել, եւ հարաբերել առեկամաւն գիտնալ, միով բանի հիմէ ոչ լիակատար քննադատօրէն ճշգրտուած բնագիրք վերականգնել, գտնէ այսպիսի անհրաժեշտ ձեւերակութեան մը պէտք եղած առաջին պարտաւորել, Ներկայ գործին մէջ կը յայտարարէ հեղինակը (էջ 3 Ս) որ միայն «երեք անգամ գիմել եմ ք. Մայր Աթոսի մասեւնագրանի ձեւագիրներին», որոնք 11 են թուով՝ բայց ի Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեւագրէն (յիշեալ Սանահնեան կոչուած օրինակը), վասն զի «գուրս տալ արգելուած է, Հետաքրքրական է այն պարագան որ իշխմանի բոլոր այս ձեւագիրներն ալ «Ժ. Գարու գրչագիր», են. «ինչո՞ւ, կը հարցունէ հեղինակը։ Անշուշտ այս հարցումը կարեւոր է, որով պատասխանը վսխմանք շատ նպաստաւոր պիտի չըլլայ բնագրին քննադատութեան համար. վասն զի հաւանօրէն անոր համար որ մի խումբ կը ներկայացընեն անոնք, բնագրի միեւնոյնցեղ, որ թերեւս ուշ ժամանակի խմբագրութիւն մը կը ներկայացընէ։ Չեւագրաց հետազոտութիւնը միայն կրնայ ըլլալ սփռել այս ամէն խնդրոց մասին։

Հեղինակն իւր սրբագրութիւնքն ու մեկնաբանութիւնք խոյ գլխոյ կամ հասածի բաժնած է, որոնք իրարմէ անկախ միեւնոյն նպատակն ունին, պարզաբանել Խորենացուց այլեւայլ կէտերը, յաճախ այնպիսիներ՝ որոնք քննադատութեան առիթ տուած են, կամ որոնք իրենց միջին կամ աղաւաղ ըլլալուն՝ գիտարարութիւն պատճառած են թարգմաններու։ Ցաւալի է միայն որ հեղինակին աղբիւրները պահաւաւոր եղած են։ Միւրեւ յերեւելու իւր «լուսնային Խորենացուց Հայոց Պատմութեան շուրջը կաղմուած մասեւնագրութեան սեղանը», ձեռքի տակ ունեցած է միայն Տիգրանի հրատարակութիւնը (1891ին) եւ Խորենեայ. Ստեփանիէի աշխարհաբար թարգմանութիւն, որուն «սիրուն եւ հարուստ առաջաբանից եւ ծանօթութիւններից տեղեկացել եմ ուրիշներէ սրբագրութիւնները, կարծիքներն եւ բացատրութիւնները. եւն (էջ 3) Սակայն Ստեփանիէի գործն իւր ամէն գովելի կողմերով հանդիմա՞ շատ թերութիւններ ունի, յատկապէս ճշգրիտ կարեւոր ծանօթութեանց բաժինն, ինչպէս արդէն ուրիշ անգամ ըստեցաւ. (տես «Հանդէս», 1898, էջ 258—67)։ Եթէ հեղինակն անձամբ ձեռքն ունենար իւրաքանչիւր խնդրոյ առիթի բուն աղբիւրները՝ իւր ձեւերակը շատ մաստաւ շահած պիտի ըլլար։ Օրինակի համար՝ եթէ բուն աղբիւրներուն զիմուէր եւ աշխարհաբար թարգմանութեան ծանօթութեանց շատ չվտառ հուշեր, անհնար է «մարիսկեան բժշկիքն» (որ ընթերցման անձգութիւն մըն է փիւ. «մարտիկեան» = οἱ Μαρσινοὶ ἱατροὶ Սեղ. վարաց) մեկնել իւր «Լքելից Մարիսկա» («արդեօք մարիսկա») քաղաքի անունով (հաճ. Լ.) եւ ամբողջ «Պաղատիոն Եփեսոս» (= Παλλάδιον Ἐφέσων) գլխաւ գրուել (հաճ. ԼԳ.), ուր հեղինակը մասեւած է մեկնել մինչեւ անգամ «Ս. Պարոնեան եւ Պողոտի մասանց առիթ, պահարան, Լուսնային Palatin բլրի նմանութեամբ քանդակաչէն, թէեւ յետոյ ուղղած։ Թողուէր յիշել ուրիշները։

Բնական է ըստ այսմ որ առաջաբանած սրբագրութեանց եւ մեկնաբանութեանց մաս մը գիտարարու ընդունելի ըլլայ բանասէրներէն, մաս մ'ալ թէեւ ըստ ինքեան կարելի, բայց կը մնայ քիչ շատ ենթակայական մեկնութիւն, քանի որ չի հաստատուի ձեւագրական աղբիւրներու հետազոտութեամբ։ Օրինակի համար՝ «ի գաշալին որ կոչի երեւել» (խոր. Գ. խոյ) մասին մեկնութիւն կը տրուի թէ յետաւանու ըլլալու է եւ ծագած ֆրիստոսի եւ Ս. Աստուա-

ծածանի երեւման այն տեսիլքէն, զոր կը գտնենք Մխ. Գոշի վարուց մէջ իբր եղան ի ճապարակի Գեղամայ շէնն եղբորն, ուր կը ղնէ հեղինալը խորովով եւ Սըշակի պատերազմն եւ ոչ ի վա-
նանք. յաւեկումն՝ նսան Բազէտի տաշեղեղն
նշխարաց մասին խորենացուց ըսածը՝ «աստ ուրեմն
յայտնիչ նշխարաց երկոցունչ եւ փոքիւ յԱռա-
պարն», (՝ «առապար»), լոկ իբր երեւէ ժայռոտ
տեղ Վընգուսնի հեղինակը, տես համ. Ի.Գ.՝
յաւեկումն՝ վերջոպակ նսան Սնդեխատարսի վա-
րուց հայ Թարգմանութեան (678 ին) այն հա-
տուածը՝ զոր խորենացուց չով կրկին կը գտնենք
Ս. Մեարապույ վույ զարմուտ, եւ որ պայթե-
թիւթեան քար եղաւ, եւն. (տես համ. ԼԸ)։
Արդ իբրեւի է այս ամէկը. բայց այսպէս դիւրեւ
ամէն անհասնչ կամ մթին տեղ առանց այլեւ-
այլութեան եկամուտ հրատարակիչ չենք կրնար,
եթէ չունինք ապացոյցներ որ համոզիւ ըլլան։
Գալով՝ «Երեւել» գաղտնի անուան՝ մենք պատ-
ճառ չենք գտնիր այնպէս մեկնելու. նախ Բու-
զանդայ չով մտած ըլլալու էր (Գ. իր «Երեւ-
ւեալ» ձեւով), որ խորենացուց պէս վառնալայ
մէջ կը ղնէ, եւ յետոյ խորենացուց չով։ Բաժով
Սըմբունուց (Ս. Ժա) յիշեալ պատերազմին տեղը
«յեղբոր ծովուն Գեղամայ» ի մօրին տեղովը՝
ըսելն ալ աւելի արժանահատուտ համարելու
պատճառ չունինք քան Բուզանդայ վկայութիւնն
եւ խորենացուց պայծառ նկարագրութիւնը, որուն
համեմատ խորովը նախ քան ինչ էր՝ «առ ծովուն
Գեղամայ», զոր Մարտի կոչեն, (՝ «Մարտ»,
անուան լաւ մեկնութիւն կու տայ հեղինակը,
մեր կարծեօք ասոր աղաւաղութիւն է Սըմբունուց
ալ «Ի ինչն տեղովը», պըստը —), բայց հոն
չենալ պատերազմը, այլ խորովը գնաց «Եղ-
աւով Գեղամայ», զի զի ի օճհան իւր ինչն է.
բայց որչափ ալ ջնանց խորովը՝ «առապարիւն
չըրցաւ, վասն զի Սըշակ արդէն մտած էր՝ «յիւր
(խորովու) սամաման», հասած ըլլալով մասնագ
գաւառը։ Հոն «ի գաւառոսի զանազայ, արուե-
ցաւ ձակարկ», «ի գաւառոսի որ կոչի Երեւել»,
Ուստի գործք չունի Գոշի վարուց տեսիլն այն
անուան հետ, եւ եթէ ունի՝ հակառակն է ըն-
դունելի, այսինքն տեղույ մ'անունը ծագում
առաւ եւ զտոցին, /նշակս անվիւ ուրիշ դէպքեր
ար ծանօթ են, (Սըմբունուց, Ստեղ, Գրգառ
եւն եւն), եւ նոյն իսկ խորենացուց Սըմաւիր
(«Հարմայ»), Մարտ («Մամար»), Գեղեղունի
(«Գեղեղուն»), «Գնթուխիւն», եւ անթիւ նմանեց
մասին տուած մեկնութիւններն առնուած են
առնալիքով, եւ թէ անուններն զոյգանքով։

Սափայն թողուլը այս կեան աշ, եթէ չենք ուզեր անտարժաներկարել մեր բանաբանութիւնը, Անհար է մեզի նաեւ հեղինակին սրբապրու- թիւնքն մի առ մի յիշել, որոնց մէջ հետաքրքու- ցաբան է բառական մաս մը, յատկապէս անոնք որ աշխարհագրական գրից մասին են, եւ իրմէն իրրեւ այն տեղեաց ականատեսն կը պարզա- բանուին, եւ որոնք անշուշտ ազդեցոյն ըլլալու են: Ըստանալիք յիշել միայն քանի մը զիւս: որ կենտրոն Ըստ հեղինակին խորհանգացյ մեկնեան Սահակ Բագրատունին կամ Զամէնանի յիշած Սահակ մարզպանն ըլլալու է († 482), ինչպէս աւանդական ալ կարծիքն էր, կամ « ո՞նց իշխան Սահակ Բագրատունին, որ հչ սպարապետն եւ հչ մարտական եղած լինէր, (ՏՍ. Ա) խորհանգացյ միջին խօսքը (Ա, Բ) Թէ Յոյնք Թարգմանած էին օտարաց գրուածքներն « որպէս զԱ. առ ք., եւ զԸ. եւ զԹ. առ ք., եւ զԿ. առ ք., եւ զԸ. առ Ս., որ այնչառ մէկնութեանց առիթ տուած է, հակամասն է հեղինակին այնպէս մեկնել որ յիշեալ գրերով մտիւնդաց ուսննին ակնարկուած ըլլան. (հաս. Դ.) Հեղինակը կ'ընդունի խորհանգացյ տէրտէ իրից ալ գրած ըլլալն, ոչ միայն Թ. Արշերունոց խորհածանօթ խօսքին վրայ յենլով, Սլշ նաեւ խորհանգացյ այլեւայլ ակնարկութիւնքը հիմն առնելով. (հաս. Է.) Սաթենկայ տեսչանայ կտորը կը մեկնէ Թէ Սաթենկի կը բաղաձար Արգաւ- անայ վերաբերող լեռներու խաւարծիլը («ի բարձրցն, իբր «ի ք-շ-նց»,), առտի բոլորովին բարձր կերպով. (հաս. Ժ.Ճ.) Բազմաթիւ նմանեք ստիպումն ենք թողուլ այնչառանակ:

Գործքն ամբողջովին առեալ շահաւետ պէտք ենք համարիլ: Որչափ ալ հեղինակին պլեւայլ կարծիքներն ու մեկնաբանութիւնները չըլնեն ընդունելի, որչափ ալ պահպանութիւններ կարծեսզք գտնել տրուան այլեւայլ արբաքաւութեանց մէջ, կը մնայ մեծ մաս մը, զոր կ'արժէր ներկայացընել, եմէ՛ք ոչ տակաւին իբր վերջնականապէս ընդունելի՛ գտնէ իբր համարժէք նոյն տեղիումն տրուած ուրիշ մեկնութեանց: Բարձրագոյն ալ էր որ այս կարգի բնականութիւնը աւելի յաճախելին, զարգացընելով՝ նշանաւոր պատմագրին գործոյն լուսաբանութիւնը, մանաւանդ երբ անստիչ չըլար բնագրական աղբիւրներուն ուսումնասիրութիւնը:

Հ. Բ. Զ.

4. 8. 8.

